

ДЕМОГРАФІЧНА СТАТИСТИКА В УКРАЇНІ: СУЧАСНИЙ СТАН, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

*О. Г. Осауленко,
доктор державного управління, професор,
голова Державного комітету
статистики України*

Останнім часом демографічна ситуація в Україні залишається однією з найактуальніших тем у суспільстві. Скорочення чисельності населення країни, його неухильне постаріння, зниження тривалості життя і низький рівень народжуваності викликає велике занепокоєння держави та громадськості. Так, у рекомендаціях минулорічних парламентських слухань з даної проблеми було зазначено, “що глибока демографічна криза не тільки стала серйозним гальмом соціально-економічного розвитку України, а й загрожує її національній безпеці”.

Статистичний коментар до історичних аспектів проблеми

Корені загострення демосоціальних проблем, в тому числі наявної міжрегіональної диференціації відповідних показників, слід насамперед шукати у тенденціях, що виникли у більш віддалені історичні періоди. За оцінками вітчизняних демографів, соціальні катастрофи першої половини минулого сторіччя вкрай негативно вплинули на нормальний процес демографічного розвитку, призвели до суттєвих деформацій складу населення країни. У поєднанні зі зниженням у 60-х роках рівня народжуваності, наслідками важкого періоду стагнації економіки 70 – 80 років, а також Чорнобильською трагедією це спричинило виснаження демографічного потенціалу і зумовило депопуляцію населення України.

Поточний статистичний облік фіксував ці процеси, але для користувачів даних вони не були такими наочними, як, скажімо, зміни в обсягах виробництва або характеристиках рівня зайнятості населення. Тенденції у демографічних процесах є не тільки більш усталеними і незалежними від зовнішніх чинників, а й затриманими у своєму прояві, оскільки багато в чому вони похідні від зрушень у соціально-економічному та морально-психологічному становищі в країні.

Слід звернути увагу й на те, що історично так склалося, що за радянських часів оприлюднення даних демографічної статистики було певною мірою дозованим. Як правило, поширення такої інформації обмежувалося публікацією у статистичному щорічнику “На-

родне господарство Української РСР” загальних даних про чисельність наявного населення, число адміністративно-територіальних одиниць, кількість народжень, смертей, шлюбів та розлучень по республіці в цілому. Зрозуміло, що ця інформація не розкривала природи неухильного збільшення кількості мешканців України повоєнний період, що відбувалося переважно за рахунок міграційного притоку населення поряд з поступовим зменшенням його природного приросту. Наприклад, у 1990 році загальна чисельність наявного населення України порівняно з 1959 роком зросла з 42,5 до 51,9 млн. осіб, тоді як щорічний природний приріст за цей же час зменшився відповідно з 563,7 до 27,6 тис. осіб.

Демографічні статистичні спостереження, здійснені за часів незалежності України

Повертаючись до проблем останнього десятиріччя, слід зауважити, що статистичні розрахунки виявилися досить надійним інструментом виміру кількісних та якісних ознак тих демографічних трансформацій, що відбулися у суспільстві. Результати першого національного перепису населення підтвердили, що поточні дані демографічної статистики, які, виходячи з інформації адміністративних джерел, розраховувалися у період між переписами населення 1989 і 2001 років, об’єктивно відображають зміни у чисельності, складі та розміщенні населення. Достатньо сказати, що перевищення даних щодо чисельності населення за результатами перепису порівняно з поточним обліком становило лише $-0,7\%$. Таке зіставлення даних зазвичай використовується для загальної оцінки якості як поточного обліку, так і результатів перепису. Ось дані про різницю в показниках чисельності населення за результатами останніх національних переписів порівняно з поточним статистичним обліком в деяких країнах світу: США ($-0,6\%$), Канада ($-3,5$), Франція ($-1,0$), Китай ($+1,6$), Латвія ($-1,9$), Естонія ($-4,7\%$). У країнах СНД ця різниця є також переважно від’ємною і коливається від $-1,3\%$ у Білорусі до $-3,4\%$ у Казахстані. Іншими словами, відповідний показник Всеукраїнського перепису населення цілком відповідає наведеним міжнародним орієнтирам, а серед країн СНД є одним із кращих.

Етапи становлення національної демографічної статистичної практики

Засвідчення адекватності щорічних оцінок кількості та складу населення у минулий міжпереписний період не означає, однак, відсутності проблем у веденні поточного статистичного обліку населення. Варто пригадати, що автоматизовану обробку даних з природного та міграційного руху населення Держкомстат СРСР запровадив лише за рік до останнього радянського перепису населення 1989 року – до того часу первинну обробку цієї інформації проводили вручну. При цьому на обласні органи статистики поклалися роботи з автоматизованого опрацювання первинної інформації, а на республіканські – формування зведених таблиць. Узагальнені дані надсилалися до Держкомстату СРСР, де потім централізовано розраховувалися усі регіональні демографічні показники.

Отже, у спадщину від радянської статистичної системи Держкомстат України, як національний статистичний орган незалежної держави, отримав лише непогано налагоджений порядок подання адміністративних даних і програмне забезпечення для їх оброблення. За таких обставин у 1992 році розрахунки статево-вікового розподілу населення та показників його відтворення органи державної статистики здійснювали вручну. І тільки у 1993 році було створено відповідні вітчизняні комплекси електронної обробки інформації (далі КЕОІ). Водночас, починаючи з 1993 року, Держкомстат України відродив практику публікації демографічних щорічників. Перший збірник і усі подальші аналогічні публікації вміщують значні обсяги інформації, яка раніше не оприлюднювалася в офіційних статистичних виданнях.

У 1994 – 1995рр., внаслідок прийняття нових нормативно-правових актів з питань адміністративного обліку населення, суттєвих перетворень зазнала відповідна первинна інформація, що зумовило необхідність розроблення нового програмного забезпечення для її опрацювання. На жаль, внесені зміни спричинили звуження кола статистичних характеристик природного руху населення. Наприклад, з усіх записів актів громадянського стану було вилучено інформацію про рівень освіти та місце роботи осіб, з актових записів про смерть – дані про сімейний стан померлого тощо.

Наступна ітерація в технології оброблення даних демографічної статистики відбулася наприкінці 2002 року, коли було запроваджено новий КЕОІ “Автоматизовані розрахунки чисельності населення”. Цей комплекс дав можливість автоматизовано здійснювати всі розрахунки чисельності населення, балансувати дані всіх рівнів, формувати таблиці для статистичних збірників, будувати статево-вікову піраміду тощо. Істотно скоротилися строки оброблення інформації, значно підвищився рівень її деталізації – з’явилася можливість отримання даних не тільки по так званих “великих” територіях (Україна, Автономна Республіка Крим, області, міста з чисельністю населення 100 тисяч осіб і більше), але й по “малих” (міста республіканського та обласного значення, адміністративні райони). Автоматизація розрахунків створила передумови для організації доступу до зведених даних в електронному вигляді, що помітно прискорило їх надходження до користувачів, розширило коло запитувачів даних і забезпечило якісно новий рівень використання інформації.

Сучасний стан організації поточного демографічного статистичного обліку, проблеми та перспективи його розвитку

Проте зміни у формуванні інформаційних потоків адміністративних даних, запровадження сучасних методів збирання інформації, а також передових програмно-технологічних засобів її оброблення й поширення, які дозволяють створювати потужні бази даних, здійснювати передачу великих масивів інформації електронними каналами зв’язку, знов спонукають органи державної статистики до перегляду методології обліку населення, удосконалення КЕОІ з демографічної статистики, розроблення нових підходів у практиці представлення громадськості результатів демосоціальних статистичних спостережень.

Щодо статистичного вивчення змін у природному русі населення, то серед таких факторів необхідно виділити проблему переходу на Міжнародну класифікацію хвороб та споріднених проблем охорони здоров’я Десятого перегляду. Це означатиме введення процедури кодування причин смерті, вказаних у лікарських свідоцтвах, за класифікатором, що включає 27000 кодів. Ймовірно, що ця методологічна новація зумовить застосування сканерного введення первинної інформації, а також необхідність впровадження автоматизованого кодування даних, досвіду використання якого в українській статистиці поки що немає. Крім розв’язання цього питання, новий КЕОІ, який передбачатиме опрацювання первинної інформації щодо народжень та смертей не на регіональному, а на державному рівні, має забезпечувати усунення можливих похибок у розрахунках чисельності та статево-вікового розподілу населення по регіонах. Це досягатиметься завдяки тому, що облік демографічних подій буде вестися не за тим місцем, де вони сталися або були зареєстровані, а за місцем проживання фізичної особи-носія інформації. Такий підхід сприятиме наближенню методології міжпереписного поточного статистичного спостереження за чисельністю, складом та розміщенням населення до правил та методів обліку респондентів, які є загальноприйнятими у ході проведення переписів населення.

На концептуальній тезі щодо необхідності забезпечення зіставлюваності даних поточного статистичного обліку населення з результатами переписів слід спинитися окре-

мо. Про позитивний факт незначного відхилення щорічної статистичної оцінки чисельності населення за 2001 рік від результатів першого Всеукраїнського перепису населення вже йшлося вище. Але питання полягає не лише в цьому. З досвіду міжнародної статистики відомо, що після проведення переписів населення національні статистичні служби, як правило, здійснюють комплекс робіт з ретроспективних перерахунків даних поточного статистичного обліку населення за увесь попередній міжпереписний період.

Упродовж 2002–2004 рр. відповідні заходи з розроблення методів проведення таких перерахунків щодо загальної чисельності населення та його статевовікової структури вперше в національній статистичній практиці виконували Держкомстат України і його Науково-дослідний інститут. Методику здійснення перерахунків чисельності наявного населення по Україні, Автономній Республіці Крим, областях, містах Києву та Севастополі, а також містах республіканського та обласного значення й адміністративних районах за період 1990 – 2001рр. було розроблено Держкомстатом і реалізовано органами державної статистики у 2003 році. Методику перерахунків статевовікового складу постійного населення країни та регіонів на початок кожного з міжпереписних років та відповідних середньорічних оцінок Держкомстат розробляв разом з Науково-дослідним інститутом статистики, завершивши у серпні 2004 року. На черзі проведення ретроспективних перерахунків міжпереписних даних щодо механічного руху населення.

У зв'язку зі статистичними розрахунками обсягів міграції, слід зауважити, що тут проблеми існують не лише у площині динамічних зіставлень даних минулих періодів, а й обумовлюються здійснюваною у даний час в Україні реорганізацією адміністративного обліку міграції населення. Скасування Конституційним Судом України в листопаді 2001 року інституту прописки, прийняття у грудні 2003 року Верховною Радою України Закону України “Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні”, введення процедури обов'язкової реєстрації фізичною особою свого місця проживання кардинально змінили порядок збирання даних щодо мігрантів і організацію їх адміністративного обліку.

У аспекті складання відповідної статистичної інформації найбільшу турботу викликає запровадження МВС України нових облікових форм, які залишають поза межами вивчення кілька важливих ознак статистичних характеристик мігрантів. Для забезпечення проведення регіональних та динамічних зіставлень з питань міжнародної та внутрішньої міграції, первинні облікові документи мають бути доповнені (чи вірніше – до них має бути повернуто) такими відомостями щодо осіб, на яких вони складаються: “громадянство”, “сімейний стан”, “відомості про дітей”, “відомості про освіту, науковий ступінь, вчене звання”, “відомості про місце роботи і посаду”, “відомості про причину переїзду”. Держкомстат, з огляду на нормативно-правову неврегульованість цього питання, а також беручи до уваги наявні потреби користувачів у таких даних, послідовно виступає за необхідність приведення переліку показників адміністративного обліку населення у відповідність до вимог загальноновизнаних міжнародних стандартів.

Вкрай корисним це буде й для передбачуваної до впровадження в Україні єдиної системи державної реєстрації та обліку фізичних осіб, яка створюватиметься на базі існуючих адміністративних джерел інформації. У квітні 2004 року Президент України підписав Указ “Про створення Єдиного державного реєстру фізичних осіб”, Кабінет Міністрів України 9 листопада 2004 року своєю постановою затвердив Концепцію щодо його створення. Зазначений документ, зокрема, ставить за мету побудову такої інформаційно-аналітичної системи загальнодержавного значення, яка буде “моніторинговою підтримкою управління у сфері правових та соціальних питань, контролю і прогнозування заселення територій, відстеження динаміки міграційних і демографічних процесів тощо”.

Отже, в особі уповноваженого державного органу, який буде створювати та забезпечувати ведення Єдиного державного реєстру фізичних осіб, національна статистична система матиме у майбутньому надзвичайно потужного інформаційного партнера, тому коло їх спільних інтересів повинно значною мірою збігатися. Йдеться про підготовку законодавчих передумов для збирання і подальшого використання персоналізованої інформації реєстру, розроблення єдиних організаційних та методологічних підходів щодо її оброблення, збереження та захисту, а також про застосування сучасних інформаційних технологій поширення опрацьованих узагальнених даних.

Слід зазначити, що за умов сучасного стрімкого розвитку інформаційних програмно-технічних засобів саме демографічна статистика у ряду інших галузевих статистик є, так би мовити, першопрохідником у використанні новітніх технологій. Це стосується й питань удосконалення методів поширення статистичної інформації. Досвід останніх років свідчить про те, що для України стає притаманною загальна тенденція, яка спостерігається в розвинутих країнах світу, коли все більше користувачів статистичної інформації віддають перевагу не офіційним друкованим виданням, а електронним документам. Це цілком зрозуміло, з огляду на те, що, по-перше, публікації потребують більше часу на їх підготовку і тому не можуть бути достатньо оперативним джерелом інформації, по-друге, вони, як правило, не містять багато інформації по малих територіях, що також не завжди задовольняє користувачів даних.

Держкомстат та територіальні органи державної статистики для того, щоб рухатися назустріч побажанням користувачів, у ході публікації результатів Всеукраїнського перепису населення здійснили випуск і електронних версій тематичних збірників на CD. У них міститься не тільки табличний та аналітичний матеріал, що відповідає аналогічним друкованим виданням, а й електронні карти, які надають можливість представити статистичні дані більш наочно.

Характерною ознакою останнього десятиріччя стало також використання мережі Інтернет для забезпечення вільного доступу користувачів до інформації. В органах державної статистики теж було створено канали оперативного доступу спочатку до матеріалів перепису населення, а згодом і до відповідних даних поточного статистичного обліку. Нині на WEB-сайті Всеукраїнського перепису населення (www.ukrcensus.gov.ua) поряд з інформацією щодо основних підсумків перепису населення розміщено дані про новини демографії. Інформація сайту про чисельність населення, його природний та механічний рух щомісяця актуалізується і подається користувачам.

У цьому ж напрямі в перспективних планах щодо поліпшення методів аналізу статистичної інформації та розширення традиційних форм її надання користувачам розпочато роботи зі створення в органах державної статистики, за підтримки профільних наукових установ та зацікавлених центральних органів виконавчої влади, географічних інформаційних систем, що функціонуватимуть на базі даних статистичних спостережень. Скоріш за все, дослідним полігоном для апробації геотехнологій у статистичному інформаційному середовищі стане також демографічна статистика.

Взаємозв'язок між статистичною наукою та практикою, спільні здобутки та плани щодо подальшої співпраці

У контексті подальших планів щодо удосконалення демографічної статистики слід особливо наголосити на тісному взаємозв'язку і плідній співпраці, які поновилися між статистичною наукою і практикою зі створенням, а точніше відродженням, Інституту демографії та соціальних досліджень Національної академії наук України. Незважаючи

на відносно малий термін такої співдружності, (через надто “молодий вік” цієї академічної установи), серед наших спільних науково-практичних розробок — такі документи загальнодержавної ваги, як матеріали до згадуваних вище парламентських слухань “Демографічна криза в Україні: її причини та наслідки”, монографія “Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти”, нещодавно схвалена Урядом Концепція демографічного розвитку України на 2005 — 2015 роки.

У портфелі подальших спільних робіт — підготовка і проведення у 2006 році масштабного вибіркового демосоціального обстеження (мікроперепису) населення. Це обстеження, на нашу думку, має стати одним з основних заходів системи моніторингу соціально-демографічної ситуації, створення якої здійснюватиметься на першому етапі реалізації Концепції демографічного розвитку України. Мікроперепис має забезпечити інформаційну підтримку наукових досліджень стану реалізації відповідних державних і регіональних цільових програм, а також надати оцінку їх впливу на поточну демографічну ситуацію. Крім того, він стане одним з найважливіших заходів, пов’язаних з підготовкою до наступного Всеукраїнського перепису населення.

Визнана як загальнодержавний пріоритет необхідність згладжування міжрегіональної демосоціальної диференціації викликає потребу у розробленні науково обґрунтованих підходів до розв’язання такої методологічної проблеми, як визначення параметрів мінімальних граничних меж сукупностей, щодо яких слід проводити розрахунки відносних демографічних показників. Це так звана проблема “малих” територій, яка дедалі стає все актуальнішою, зважаючи на спрямованість регіональної політики на забезпечення стабільного і збалансованого демографічного розвитку територій, усунення існуючих соціально-економічних диспропорцій та підвищення якості й рівня життя населення.

На часі постає також завдання відновлення й реконструкції динамічних рядів демографічних показників минулого сторіччя до 1959 року, а також здійснення їх ретроспективних перерахунків з урахуванням історичних змін меж адміністративних територій регіонів і країни в цілому. Така динаміка є не тільки національною історичною цінністю, вона необхідна для розроблення комплексних прогностичних моделей розвитку демографічного потенціалу країни.

Отже, вітчизняна демографічна статистика і в теоретичному, і в практичному плані спрямована на створення міцного, надійного підґрунтя у науковому та інформаційному забезпеченні реалізації державної політики, яка ставить за мету поступове пом’якшення, а з часом подолання демографічної кризи, усунення загрози національній безпеці України в соціально-економічній сфері, досягнення сталого демографічного розвитку і створення належних умов для відтворення населення країни.